

Balog Iván

Zsákcák*

A hisztéria fogalmának szerepe Bibó fasizmus-, nacionalizmus- és antiszemitizmus-felfogásában

I. Bibó hisztéria-felfogásának elméleti alapjai

E tanulmány célja, hogy kimutassa: a hisztériának a *Német hisztériában* használt kategóriája Bibó egész életművének megértéséhez kulcsfontosságú fogódzót nyújt. Hangsúlyozni szeretném, hogy nem Bibó fasizmus-, nacionalizmus- és antiszemitizmus-felfogásának egészét veszem majd górcső alá, hanem csak Bibó „hisztéria-konceptiójának” ezekre gyakorolt hatását. (Természetesen tisztában kell lennünk azzal, hogy Bibónak nincs összefüggő hisztériaelmélete, ezért az alábbi fejtegetések az én interpretációim, ill. rekonstrukcióm eredményei.) Gondolatmenetem kiindulópontjával Bibó számos hisztéria-meghatározása közül kettőt választok.

Az elsőben Bibó – súlyossági fokozatok szerint – *háromféle közösségi-politikai hisztériát* különböztet meg (Bibó 1986a:374). A legenyhébb fokozat a weberi (Weber 1989) – tehát nem feltétlenül pejoratív értelemben vett – „demagógiához” hasonló jelenség, amely voltaképpen maga nem is hisztéria, csak annak egyik szükséges, bár nem elégséges feltétele. A következő a Ferrero által elemzett (Ferrero 1942) Nagy Félelem, amely a rendszerváltások gyakori kísérője. *A legsúlyosabb fokozat* főbb jegyeinek felsorolása: „a közösségnek a realitásoktól való elrugaskodása, az élet által feladott problémák megoldására való képtelensége, az önértékelés bizonytalan és túlméretezett volta...” (Bibó 1986a:374) azt jelzi, hogy Bibó túllépett Ferrerón. Tanulmányomban *főleg a legutóbbi, harmadik típusú hisztériával* foglalkozom majd, mert ma ez a legaktuálisabb.

Az általam választott másik hisztéria-definíció szintén a *realitáshoz való viszony* problémáját artikulálja arról írván, hogy a hisztérikus lelkiállapotban „nincs egészséges egyensúly a valóságos, a lehetséges és a kívánatos dolgok között” (Bibó 1986:339-340). Az e három dolog közötti megkülönböztetés „egyik vezérlő gondolata Bibónak” (Kemény 1993:67).

Tegyük most félre azt a kérdést, hogy a hisztéria – ez az *egyénekben* kialakuló pszichiátriai kórkép – hogyan fejlődhet ki *közösségekben!* (Az erre való választ az antiszemitizmusra vonatkozó résznél fejtem majd ki.) Ha ettől eltekintünk, a fenti két meghatározás fogalmi elemei: a valóságérzék elvesztése (a másik megfogalmazásban: a Van és a Kell közötti közvetítés megszűnése), a hibás döntések (problémamegoldási képtelenség) és az identitászavar (önértékelési defektusok) között összefüggést tételezhetünk fel.

Vizsgáljuk meg e (csak látszólag triviális) feltevést! Ehhez nem elegendő a nyelvtani vagy a logikai elemzés. Fel kell tárunk Bibó lehetséges teoretikus tájékozódási pontjait, ehhez pedig szóbajöhető forrásait is.

1. A valóságelv szerepe

Nem teljesen világos, mit ért Bibó „valóság”-on, de vélhetően mást, mint amit a szó a hétköznapi használatban jelent. A „valóság” szó egyik lehetséges értelme a mélylélektan felől közelíthető meg, amely hatással volt Bibó gondolkodására (Bibó 1986b: 666, Huszár 1989:244, Erős 1993, Pataki 1993). Ismert tény, hogy Bibó művei tele vannak pszichologizálással, mint ahogyan az is világos, hogy kritikával viseltett a mélylélektani irányzatokkal szemben. Mégis ez az egyetlen olyan pszichológiai iskola, amelyre műveiben reflektál. Ez nagymértékben alátámasztani látszik azt a feltevést, hogy Bibónál erőteljesen jelen van egy sajátosan átértelmezett szociálfreudizmus. A pszichoanalízis klasszikusai közül Freud felállította az ún. valóságelvet, amelynek sérelme esetén – mágius-babonás-gyermeki módon – az egyén saját gondolatait mindenhatóan véli, terveit megghiúsulása esetén viszont mindig külső okokban keres magyarázatot (Freud 1990:95-97; Freud 1991:199-202; Freud 1992:9-79; Freud 1997:19). Hasonló következtetésekre jut Adler is. Ő elsősorban – Junghoz hasonlóan (Jung 1990:48, 80) – a problémák elől való kitérés kóros mivoltát hangsúlyozza (Adler 1996:15-90). Ugyanítt Adler azt is kiemeli, hogy az ilyen magatartás a felnőni nem tudó, ill. nem akaró személyre jellemző. Figyelemre méltó, hogy ez a motívum Bibónál is előfordul a hisztérikus közösség sajátosságai között. Így pl. a „politikai felnőttiség hiánya” és a „politikai felelőtlenség” (Bibó 1986a:334, 362), valamint a „közösség éretlen kamaszlelke” (Bibó 1986a:377).

A „serdüléssel elmezavar” tematizálódása nem véletlen. A magát hol gyenge gyermeknek, hol erős felnőttnek érző kamasz metaforája egy, Bibónál rendkívül fontos probléma: az *ambivalencia* artikulálásához is alkalmat ad (Bibó 1986a:340, 379). Bibó egész munkásságának egyik fő törekvése volt a hamis döntési alternatívákat eredményező skizmák elleni felvilágosító „politikai pszichoterápia” (Szilágyi, 1991). Az ilyen politikai skizofréniák (Bibó 1990:298) két fontos tulajdonsággal rendelkeznek. Az egyik az, hogy – mint általában a hisztéria – ez a fogalom is egy nem-marxista szociálfreudizmus (ld. pl. De Man 1927) által ihletett politikai pszichológia és egyúttal társadalomelmélet terméke. Ezt az támasztja alá, hogy a mélylélektan nagyjainál is találkozhatunk hasonló elképzelésekkel. Ilyen pl. Adlernál az „igen, de...” (Adler 1996:66, 98, 103), illetve az a gondolat, hogy a neurózis meghasonlást jelent (Jung 1990:39, 40, 42, 50; Freud 1977:201, 207; Freud 1997:55). Kézenfekvő az ugyancsak pszichoanalitikus orientációjú tárgykapcsolati elmélettel való rokonság is (Erős 1993:15), különösen ami az iskola képviselőinek a hasítással és ezen belül is az ún. csoporton belüli hasítás jelenségeivel kapcsolatos kutatásait illeti (Hamilton 1996:57-78, 166-167).

A „politikai skizofréniák” másik lényeges sajátossága, hogy a hasítás következtében „két táborra szakad a világ”, és a polarizálódás kezelhetetlen konfliktusba megy át, amelyben rosszul feltett kérdésekről, tévesen megfogalmazott problémákról folyik a vita, helyesebben: az egyidejű monologizálás (Balog 1995:28-38). Az így mondvcsinált és egyszersmind – a „How to Do Things with Words” értelmében – *mondvcsinált* antagonizmusok ismétlődő sajátossága, hogy ha egy bizonyos szemszögből vizsgáljuk meg őket, akkor szembenálló pólusaikon, függetlenül a hamis ellentét tárgytól és a konkrét helyzettől, mindig ugyanazokat az álláspontokat

találjuk. Az egyik azoké, akik szerint ami van, az egyben helyes is, az ellenfél szerint viszont ami helyes, az létezik is. Más megközelítésben: az egyik mindenáron ragaszkodik a fennállóhoz, a másik pedig tűzön-vízen keresztül meg akarja dönteni azt. Egyvalamiben mindkét pozíció közös, akár a Seint abszolutizálja, akár a Sollent: mindkettőben (a „realitás talaján” állóban is!) a vágyelví gondolkodás dominál.

Ilyen skízis alakult ki a jogfilozófiában a természetjog és a jogpozitivizmus (Bibó 1993:316, 324) és a szakszerű, ill. a teleologikus értelmiségi szerep hívei között (Bibó 1993:65). Hasonló jellegű továbbá az utópizmus és a realizmus ellentéte (Bibó 1993:343-345), továbbá ide tartozik a dialektikus gondolkodás antitetikus jellege is (Bibó 1986b:370). A Lét és a Legyen szétszakadásának legjelentősebb példáit Bibó munkásságában azonban a forradalmár és a reakciós összeurópai, illetve a túlfeszült lényeglátó és a hamis realista magyar mintaadó típusai közti „kibékíthetetlen ellentét” szolgáltatja.

2. A színopszis

A hasítások mindegyike úgy jött létre, hogy nem sikerült a tények és értékek között oly módon létesíteni *összefüggést*, hogy ne *azonosítsuk* őket tévesen, azaz: hogy ne keverjük össze őket. (A kettő pontosan egymás ellentéte: csak akkor lehetünk képesek összefüggések felismerésére, ha disztingválni tudunk, hiszen önmagával semmi nem függ össze.) A feladat tehát az, hogy olyan mentális és egyszersmind gyakorlati eljárásokat találjunk, amelyekkel a társadalmi és egyben gondolati, ill. lelki differenciáció, valamint integráció zavarai (utóbbit vö. Hamilton 1996:44-46) leküzdhetők.

A kétféle integráció közti megfelelés gondolatát Bibó Durkheimtől is vehette (a Bibóra gyakorolt Durkheim-hatás feltevéseivel él: Huszár 1986:402, vö.: Durkheim-Mauss 1978). Azt az elképzelést viszont, hogy a tények és az értékek világát előbb el kell különíteni, aztán pedig – önállóságuk megtartása mellett – kapcsolatot kell létesíteni köztük, Bibó Horváth Barnától kölcsönözte. Horváth Barna a jogtudomány, sőt általában a társadalomtudomány általános módszereként a Sein és a Sollen egymásra reflektálásán alapuló, ún. színopszist ajánlotta, amely szerinte egyúttal az emberi magatartás, mi több, a társadalom alapvető strukturáló elve is (Horváth, 1995).

Ezeket a nézeteket az ifjú Bibó is magáévá tette (Bibó, 1986a:130). Annak szükségességét hangsúlyozta, hogy a társadalomban értékek és valóságok együttes és egymást erősítő hatást kifejteni, ennek eszközei pedig „a társadalmi eljárások és módszerek, társadalmi problémák megoldására kialakult konvenciók, a társadalmi összeütközéseket enyhítő és az összeműködést erősítő viselkedési normák” (Bibó, 1986a:227).

Első látásra szinte kínálja magát a felismerés: a színopszis hiánya hozza létre azokat az egymással párhuzamosan jelentkező társadalmi és egyben lelki integrációs zavarokat, amelyek a skizmákra jellemző „szimultán narcizmusokban” jutnak kifejezésre. Önmagától adódik az a felismerés is, hogy Bibó éppen azért nem alkotott rendszert, mert tanítómesterétől, Horváth Barnától elsajátította a színopszis „metamódszerét”, amely mindenféle dogmatizmus nélkül, bármilyen társadalmi kérdés elemzésére képesé tette.

Bibó azonban az őt ért hatásokat úgy dolgozta fel, úgy szintetizálta, hogy meg is haladta azokat. Munkásságában éppen az európai politikai hisztériákról szóló nagy műve, *Az európai egyensúlyról és békéről* jelentette a fordulópontot. Ekkor döbbenhetett rá: ha tudósi, közéleti és emberi választ akar adni a forradalmak, a világháborúk, a zsarnokságok, a tömeggyilkosságok kihívásaira, ha meg akarja érteni korát, amelyben „ami értékes, az valótlanná vált, a valóság pedig értéktelenné” (Horváth 1937), akkor ki kell lépnie a jogfilozófia viszonylag steril közegéből, és nem elégedhet meg a színopszis módszere kínálta szellemes analógiákkal sem. Így fordult a továbbfejlesztés igényével másik szellemi elődjéhez és mentorához: Guglielmo Ferreróhoz, és legitimitás-, ill. félelemkonceptiójához.

3. Legitimitás

Mint már fentebb említettem, Bibónak a tartós félelmi állapotokkal kapcsolatos hisztéria-definíciója ferrerói ihletésű (Bibó 1986a:374). Ferrerótól vette át azt a gondolatot, hogy egyes, kóros tömegpszichológiai jelenségek – jelen esetben a tömeghisztériák – legitimitásválságok következtében alakulnak ki. Ha meginognak a tekintélyek – amint az rendszerváltozások idején szokásos – és felbomlik a rend, akkor nem világos többé, hogy ki kinek jogosult parancsolni, illetve ki kinek köteles engedelmeskedni. Ezért az uralmon levők és a nép rettegni kezdenek egymástól, illetve mindenki mindenkitől, valamint attól, hogy így bármikor bármi megtörténhet, bárki bármilyen eszközt is igénybe vehet akarata érvényesítésére (Ferrero 1942).

Ferrerótól származik az a megközelítés is, hogy a legitimitációs elvek és módszerek kérelhetetlen logikai rendje nem másítható meg, mert akkor a társadalom rendje is felbomlik, és az iránytű nélkül maradt emberek számára csak az önkény vagy különféle legitimitációs pótszerek, bálványok, kimérák maradnak (Ferrero 1942:319). Konvenciók híján tehát a közéleten eluralkodik az irracionális, az obskurantizmus, az irrealitásba menekülés.

Bibó is hasonló módon veti fel a problémákat, de a saját fogalmi keretei között. Ha legitimitáció-felfogását – amely egész életműve megértésének kulcsa (Szentpéteri, 1993) – a hisztéria, illetve azon belül a valóságelv, a hasítás és a színopszis problematikájával összekapcsolva elemezzük, akkor főleg Bibó nagy *A nemzetközi államközösség benualtsága* (a továbbiakban: *Benualtság*) című kései nemzetközi jogi munkájára támaszkodhatunk, amelyben a legkiérleltebben foglalja össze egy rugalmas, de koherens kategoriális rendbe azokat a megközelítéseket, amelyek életművében már az *Európai egyensúlyról és békéről* című nagy tanulmányban, az „őstojás”-ban (Szilágyi, 1988) is jelen voltak. Segítségnkre lehet ebben *Legitimitás* című kurzusa is, amelyet az 1947-48-as tanév II. félévében a szegedi jogi karon tartott.

3.1. Legitimitás és valóságelv

Ami a *valóságelvet* illeti, a *Benualtság* I. fejezetében, mely explicite is teljes egészében a legitimitással foglalkozik (Bibó 1990:300.343), a szerző hosszasan taglalja, hogy az európai kultúrában a legitimitás *erkölcsi* jellegű (azaz, tegyük hozzá, nemcsak procedurális, mint pl. Ferrerónál). Míg az ókorban, a középkorban vagy az Európán kívüli kultúrákban valóságos hús-vér személyek uralkodtak és a lojalitás, valamint az autoritás is hozzájuk kötődött, addig az újkortól kezdve ez már keresztény eredetű szociális elvekhez (illetve a rajtuk alapuló játékszabályokhoz és intézményekhez) kapcsolódott. Ezáltal a hatalom spiritualizálódott, ez azonban

– amint azt Bibó 1944-es közigazgatási cikkében is kifejti (Bibó 1986a:282-283, 285; vö. Balás P. 1940) – míg lehetőséget ad intellektualizálódására, racionalizálódására, ugyanakkor az elvi irányító csekély elhajlása sokkal nagyobb működési zavarokat is okozhat, sokkal dezorientálóbb hatású és súlyosabb hisztériákhoz vezethet, mint a nyíltan személyes uralom. Ez az igazi, moralizálástól mentes értelme a jelszóra kiforgatott bibói mondásnak: „A politikában hazudni nem lehet” (vö. még: Bibó MTA KK MS 5116/82, VII/47). Ez adja meg a Bibónál szintén alapvető, bár kissé homályos fogalom, a deformitás (Kemény 1993:59-60) értelmét.

A hatalom hamis legitimitációja esetén a hatalom öncélként legitimálódhat (ld. hamis realizmus, „machiavellizmus”), illetve szabályozatlansága, kontrollálatlansága, határtalansága hol a narcisztikus mindenhatóság és félelmetesség, hol a teljes kiszolgáltatottság és félelem érzetét kelti (amint azt a *Német hisztéria* hosszan és igen plasztikusan ábrázolja).

A legitimitáció meghamisítása, deformálódása esetén az igazolásból öngazolás, öndokumentálás lesz. (A legitimitáció és a legitimitációs zavarok fogalmának a pszichológia irányában való kitágításáról l. Bibó 1986a:221-243, vö.: Erős 1993:17.) Ez következhet abból, ha a legitimitásból hiányzik a transzcendencia (Bibó MTA KK MS 5116/16. 40. old.), illetve az elvek világos elhatárolása, vagy a köztük való összefüggés (uo.). Ha a Bibó által vallott vezető politikai értékeket vizsgáljuk, akkor azzal a feltevessel élhetünk, hogy a transzcendenciát, ill. az összefüggést a kölcsönösség Horváth Barnától átvett értéke (Horváth 1995:203-208) biztosítja. Ezért vezet Bibó félreértéséhez, ha figyelmen kívül hagyjuk felfogásának „metajellegét” (Trencsényi 1993:35), „formalizmusát” (Papp 1988:56), illetve azt, hogy érdeklődése homlokterében egy önreferenciális jellegű jelenség: a legitimitáció „szűznemzése” áll (Radnóti 1991). Ez magyarázza, hogy „nem az érdekek prioritásrendje foglalkoztatja, hanem illeszkedésük módja” (Gelléri 1991:151) és „mindenkor a különböző értékek érvényességi területének minél szabatosabb kijelölésére ... törekedett” (Oltványi 1991:75), mert mint maga is írja: „... egy értékrendnek nem az legfőbb feladata, hogy az egyéni vagy közösségi érdek elvi elsőbbségét mondja ki, hanem az, hogy a közösségi és egyéni érdek elhatárolására és kiegyensúlyozására megoldásokat találjon” (Bibó 1986a:218).

Ha hiányzik a kölcsönösség, illetve az azt megalapozó emberi méltóság, vagy-is „az ember az embernek nem lehet eszköze” (MTA KK MS 5115/102. l. old.) elv iránti tisztelet, akkor az öngazolással, hatalmi öncélúsággá deformált legitimitáció zsákcúzához – a fogalom történeti megalapozottságának kritikáját l. Kemény 1993:15, Hanák 1994 – vezet, amelyet „ismétlési kényszer” (Erős 1993:15), ördögi körforgás, „róka fogta csuka” (Bibó 1986b:65) típusú csapdahelyzet jellemez (vö. még Watzlavick et al. 1990). Az ismétlési (ez is a freudizmusból származó motívum!) kényszer forrását itt is „abban a torz társadalmi és lélektani szemléletben” lelhetjük fel, „mely menekül attól, hogy szembenézzen az emberi lét valóságával” (Bibó 1990:136), pontosabban: „A szenvedés és a halál tényeivel”, és így áltatja magát: „azzal, hogy hatalmat szerzek embertársaim fölött, egyben hatalmat szerzek szenvedéseik és haláluk irányítása tekintetében is” (Bibó 1993:339). „Kiugrani ebből az önmagába visszatérő, s a bajt nagyobb bajjal gyógyító zárt ördögkerékből annyi, mint szabadnak lenni” – folytatja a szerző (Bibó 1993:341).

Az ismétlési kényszertől hajtott mókuskereket csak kívülről, a rendszerváltások idején, „a történelem nagy folyékony pillanataiban” (Bibó 1992:332), tehát éppen az akut hisztéria tetőpontján, a legsúlyosabb krízishelyzetekben (!) lehet leállítani. Ez azért van így, mert a legitimitás axiomatikusan jellegű: nem más, mint „kétségenkívüliség” (Bibó MTA KK MS 5116/16. 40. old.), „közmegegyezés” (Bibó 1990:300-343), sőt, „hiedelem” (Bibó 1986c:65). Nagymértékben összefügg a csalhatatlansággal, amelynek jogi formáját két jelentős ifjúkori nemzetközi jogi, ill. jogfilozófiai értekezésében taglalta (Bibó 1936, Bibó 1937), elfajult formáit, pl. a pápai csalhatatlanságot az Uchróniában (Bibó 1990:265-283), az ideológiai csalhatatlanságot pedig csaknem minden művében bírálta. Éppen az utóbbi két példa demonstrálja, hogy milyen nagy a csábítás az *idem per idem* legitimitáció révén elkövetett visszaélésre és az elvek örve alatt a (csoportos vagy egyéni) személyes uralomba való visszacsúszásra. A modern legitimitás kialakulásának, ill. a prelegitimitációnak a rendkívüli sérülékenységét éppen az adja, hogy maga is deformációra hajlamosít, mert a kört kell négyyszögletesíteni: a kétségbevonhatóságot (a versenyelvű pluralizmust) kell kétségbevonhatatlanná tennie, a tudatos (racionális) politikai tekintélyeket (Bibó MTA KK MS 5116/1632. old.) kell szokásszerűvé (irracionálissá) szocializálnia. Hogy ez hogyan lehetséges, azt a következő alponthoz vesszük górcső alá.

3.2. Legitimitáció és szinopszis

Bibó a *Béneltségben* tételesen is kifejtette felfogását, amelyre 1942 óta, igaz, többnyire implicit módon, de mindig is támaszkodott: a tények és értékek közti szinopszist konkrétan megvalósító társadalmi folyamat a legitimitáció, amely a hatalmat igazoló elvek hitelességét, érvényét azáltal tartja fenn, hogy pontosan betartja azokat a szabályokat, eljárásokat, amelyeket ezeket az elveket a gyakorlatba átültetik. Éppen az „európai módszerek” (Bibó 1986a:545-585) biztosítják a közvetítést az igaz és a valódi között. Bibó ezt a szemléletet is Horváth Barnától vette át, aki az angolszász precedens-jogrendszerre alapozódó processzuális jogelméletet úgy alkalmazta a neokantiánus antinómia feloldására, hogy a jogszociológiai megközelítést vette elő, és az eljárást tette meg a szinopszis fő eszközének (Horváth 1995). Bibó mindezt – Ferrero tanításához hasonlóan – úgy fejlesztette tovább, hogy a jog területéről kiterjesztette a történelem, a politika, a társaslélektan szférájára. Ebben a fordulatban igen nagy segítségére volt Hajnal István munkássága, amellyel Bibó Erdei Ferenc közvetítésével ismerkedett meg. Figyelemre méltó, hogy Hajnalnak az objektivációról való felfogása rokonságot mutat Horváth Barnáéval (Horváth 1995, Hajnal 1936, Hajnal 1993). Még jelentősebb azonban az a hatás, amelyet Hajnal a formákról vallott nézeteivel (ld. Lakatos 1996) gyakorolt Bibóra (pl. Bibó 1986b:805), de különösen a tradícióról és a szerződésszerűségről vallott koncepciója (Kemény 1993:1-16). E teóriák külön érdeme, hogy egy nem-aufklérista és nem-machiavellista racionalizmust képviselnek azáltal, hogy az európai fejlődés intellektualizmusát intézményekben, szokásokban és technikákban horgonyozzák le, nem pedig az értelmiségi diktatúra (ld. Bibó 1986c:79, 92-94; 105-110; vö.: Konrad-Szelényi 1989) ideológiai alátámasztását szolgáló eszközszámban.

Ez a felismerés indítja Bibót arra, hogy a politikai romantika, a mítoszok (Bibó 1986a:297-365) legjobb ellenszereként az „egy gramm begyakorolt módszer” (Bibó 1986a:549) ajánlja. Hasonló a mondanivalója a Kádár-rendszerrel kapcsolatban az egyik legjobb Bibó-interpretátornak, Kenedi Jánosnak is (Kenedi 1991). Meggondolkodtató párhuzam kínálkozik itt is a már többször említett tárgyakapcsolat-elmélettel, amely szerint a tisztázatlan helyzetek, a strukturálatlan, amorf viszonyok a gondolkodási, illetve pszichés folyamatokat is a primitivizálódás, ill. a szétesés, a hasadás irányába terelik (Hamilton 1996). Bibónak különösen a nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó írásai (tehát: munkásságának nagyobbik része!) fogalmazzák meg azt az üzenetet, hogy az egyértelmű határok, keretek hiánya, a tárgyalási fórumok elégtelensége, a konvenciók gyöngesége, az elvek kiforgatása stb. megfoghatatlanná, értelmezhetetlenné és végső soron kezelhetetlenné teszik az államok közti konfliktusokat, és elsősorban felelősek a válságok kirobbanásáért, a politikai tömegőrületekért, a terméketlen, „homousion-homoiusion” jellegű politikai vitákért.

Bibó békecsináló (*Az európai egyensúlyról és békéről* eredetileg a *Békecsinálók könyve* címet kapta!), egyensúlykereső (ld. Bibó 1986a:300-301, vö.: Balog 1995) és politikai terapeuta szerepkörének, a kölcsönös szolgáltatások – a kölcsönösség eszméjét a

gyakorlatban megvalósító – társadalmáról vallott, valamint a hatalmi ágak elválasztásáról szóló doktrínájának, sőt, harmadikutaságának is ez az igazi értelme. Ebben a szellemben kell hát értelmeznünk a fasizmusról, a nacionalizmusról és az antiszemitizmusról vallott nézeteit is.

Mielőtt külön taglalnám Bibó analizisét évszázadunk három szörnyű politikai epidémiájáról, meg kell jegyeznem, hogy Bibónál a történetiség és a pszichológiai nézőpont voltaképpen egységet alkot. Az egyes történeti korok ábrázolásai mindig hisztériaelemzések, mert rendszerváltások nyomán előállott legitimitási vákuumokról, és az azt követő kollektív tébolyokról szólnak, és ezért voltaképpen kórtörténetek, anamnézisek. A történeti szemmel nézve kétes fogalmak, torzulás, zsákutca stb. *lelki* torzulások, *pszichés* zsákutcák. Valamennyien szerencsétlen kimenetelű sorsfordulók, illetve hibás válságmenedzselések következményei, amelyek feldolgozhatatlan traumákat okoznak, fóbiákat rögzítenek, kompenzációs mechanizmusokat indukálnak vagy a kognitív disszonancia csökkentését váltják ki.

II. Fasizmus, nacionalizmus, antiszemitizmus – és hisztéria

1. Bibó felfogása a fasizmusról és a nacionalizmusról

Bibónak a nacionalizmussal foglalkozó művei két csoportba oszthatók. Az első csoportba tartozó írásokat 1948, mint korszakhatár zárja le. Közös jellemzőjük, hogy mindegyikük alapjául *Az európai egyensúlyról és békéről* szolgál (ideértve az *Eltorzult magyar alkát, zsákutcás magyar történelem* című tanulmányt is). Ebből következőleg viszont Bibó fasizmus-interpretációját is – amelyet főleg a *Német hisztéria* tartalmaz – csak a nacionalizmusról 1948-ig bezárólag kifejtett nézeteivel együtt szemlélve dolgozhatjuk fel. Az összefüggést az létesíti, hogy Bibó a fasizmust és a nacionalizmust is a nagy francia forradalom okozta sokkból keletkezett hisztériára vezeti vissza, és – a két világháború, különösen a második világhéges még friss élményére reagálva – elsősorban Közép- és Kelet-Európában vizsgálja.

A második csoportban – egyedülként – a *Bénuftság* található. A fasizmus problémája itt háttérbe szorul, és viszonylag elhalványodik a francia forradalom is. Előtérbe kerülnek viszont a gyarmati sorból felszabadult országok nacionalizmusai, a szuperhatalmi sovinizmus és mindenekelőtt a világszervezetek hatékonyabb működését elősegíteni hivatott elvek, szabályok és eljárások.

Mindkét csoport közös sajátossága, hogy az országok közötti, elmérgesedő viszályokat, a népek közötti gyűlölködést a nemzeti legitimitáció zavaraira vezeték vissza. Ezek háttérben viszont az első helyen a nemzetközi kapcsolatokat koordináló intézmények, az azokat reguláló konvenciók, valamint a nemzetközi közösség irányítására, vezetésére hivatott elit hiányát vagy elégtelen működését említi. Bibó szerint nem sikerült szilárdan megalapozott felsőbbségeket, tekintélyeket találni, amelyek képesek lennének stabilizálni a minden ember és minden nép egyenlőségéről vallott közmegegyőződést. Ismét a színopszis problémájáról: a rend és a szabadság közötti egyensúly hiányáról van szó (ld. Bibó 1986a:126).

1. 1. Fasizmus és nacionalizmus – 1948-ig

Bibó munkásságának e periódusában érdeklődésének homlokterében össz-európai problémák állottak, és ezeken belül is központi helyet foglaltak el Közép- és Kelet-Európa mizériái, hiszen ezeknek döntő szerepük volt az egész földrészünket lángba borító világhéges kirobbantásában. Ezen belül értelmezhetők a magyar fejlődésről szóló és ma is sok vitát kiváltó tanulmányai is, amelyek az 1945-47 közötti koalíciós időszakban íródtak, és amelyeket most nem érintek. A „páneurópai” nézőpont azonban nem csupán a nemzetközi kapcsolatokra összpontosítás eredménye. Bibó az egész európai értékrend, a demokratikus társadalomszervezési kísérletek kisiklását látja a fasizmus és a nacionalizmusok térhódításában, amely a külpolitika mellett az egyes országok belpolitikai életét is eltorzította.

Kísérlet, kisiklás, torzulás (melléjük még bizvást odavehetjük a már említett zsákutcát, de a fejlődészavart stb. is): e kifejezéseknél még meg kell állnunk, mielőtt vázlatosan rekonstruálnánk *Az európai egyensúlyról és békéről* ide vonatkozó részeinek logikáját. Fejlődészavarról csak ott beszélhetünk, ahol lehetséges fejlődés; kudarcról, kisiklásról csak akkor lehet szó, ha kísérlet történt a sikerre, vagy a helyes út megtalálására, azaz: ahol ki van tűzve egy feladat, egy cél, amely felé haladni kell, amelyet el kéne érni. Ennek hiányában linearitás, vagy azt közelítő mozgás mind tényként, mind normaként elgondolhatatlan; csak körforgásról lehet szó, ahol történelemről igazándiból nem lehet szó, csak örök visszatérésről, mint a nem-európai kultúrákban. Bibó szemében ez nem anyagi, hanem örögi körforgás: mint már fentebb láthattuk, a hatalomkoncentrációk, a zsarnokságok végtelenített páternoszterét testesíti meg. Ebből a szemszögből nézve viszont még a legszörnyűbb anomáliák, háborúk, *horrible dictu*: maga a fasizmus is a demokratikus fejlődés betegsége, kudarca, torzója. A Max Weberre támaszkodó Bibó szerint viszont csak a kínai és főleg az európai társadalomfejlődésre jellemző, hogy „politikai és erkölcsi elemek és ilyeneket hordozó rétegek hatékony társadalomformáló és intézményformáló erővé tudtak válni” (Bibó 1990:741, I. még uo. 301. old.). Csakis itt vethető fel tehát az értelmes és egészséges, illetve a kóros és elfajuló fejlődés gondolata (I. Bibó 1986b:108-109, Bibó 1990:332), itt problematizálódik az egyensúlyhiány, a válság stb. kérdése.

A fentiek szellemében Bibó előbb felvázolja az általa helyesnek, normálisnak, harmonikusnak vett társadalomfejlődésről vallott utópiáját (Horváth Barna itt szóba jöhető hatásához I. Horváth 1939, vö.: Cs. Kiss 1997). Lényeges, hogy itt egy hipotézisről, programról, kísérletről (Bibó, 1986c:7-11), tehát posztulátumokról, kellésről van szó, amelyhez Bibó méri az egyes társadalmakat. Nemcsak fő politikai, filozófiai értékeiről, a szabadságról, mindenki egyenlő emberi méltóságáról stb. beszél, hanem – Bibó későbbi műveivel összevetve – a szerves fejlődésről is (Bibó 1986c:33-37, Bibó 1990:742-745). Ehhez viszonyítva kell értenünk a defermításokat, a perversitásokat is.

A szerves fejlődés a középkori Nyugat-Európában jelent meg, ahol egyensúly jött létre a születésrendi társadalomszervezet, a személyes uralom – más megközelítésben: monarchikus feudális legitimitás (Bibó 1990.313-325) és a demokratikus politikai tekintély előiskoláját képező középkori szabadságintézmények között. A monarchikus legitimitás mind a bel-, mind pedig a külpolitikában meg tudta valósítani a szerződészerűséget és azt, hogy megvolt „az érvényes szabály- és intézményrendszer [tehát nem a tényleges valóság! – Balog I.] teljes megegyezése a társadalom általános értékfelfogásával)” (Bibó 1990:744).

Ez a szerves fejlődés a nemesség funkciótlanná válása, a reformáció és a harmadik rend emancipálódási igényének jelentkezése után az angolszász világban, Németalföldön, Svájcban és Skandináviában folytatódott. Itt még a pogári forradalmak (ahol voltak

egyáltalán) sem számolták fel a középkori szabadságintézményeket, önkormányzatokat. A monarchia, valamint az első és a második rend uralmának leváltása pedig megegyezéssel, a „dicsőséges forradalom” mintájára történt. Egyfajta kompromisszum történt a középkori tekintélyek és az újkor tekintélyek között, és így nem alakult ki az a félelem, hogy a monarchikus szuverenitásról a népszuverenitásra, a személyes uralomról a személytelenre való átmenet a társadalmat dezintegrálja, a legitim vezetés nélküli káosz, végső soron: a bellum omnium contra omnes-szel jellemezhető barbárság állapotába taszítja (Bibó 1986a:304-310, Bibó 1986c:33-37).

Eppen ez a helyzet alakult ki azokban az országokban, amelyekben nem a „dicsőséges”, hanem a francia forradalom mintájára, ill. hatására alakult a fejlődés. A személyes uralom, illetve a születésrendi társadalomszervezet leváltása itt már súlyos torzulások kíséretében történt. Franciaországban már az abszolutizmus felszámolta a pluralizmust, a hatalommegosztást biztosító helyi autonómiák, a „szabadság kis köreinek” jó részét. A francia forradalom ezt fokozta azzal, hogy le akart rombolni két másik, csalhatatlannak hitt tekintélyt: az egyházat és a monarchiát is anélkül, hogy helyettük új, kétségbevonhatatlan és demokratikus autoritásokat tudott volna állítani. Bibó ferrerói ihletésű jellemzése szerint a francia „fejletlen forradalom” egy tagolatlan, koordináták nélküli, áttekinthetetlen és ijesztő világot teremtett. Az a megtévesztő látszat alakult ki, hogy csak hatalmi önkénnyel lehet fennmaradni, és amelyet csak mítikus, romantikus víziók, misztikus babonák (vagyis: a valóságtól való menekülés) segítségével lehet értelmezni. E bálványok és kimérák pótszerként helyettesítik a kontrollálhatatlanná vált világ hiányzó etalonjait, rendezőelveit. Fontos megjegyezni, hogy e romantikának – amelyet Bibó egy alább ismertetendő tipológiával igyekszik körüljárni – a forrása nem az „elmaradott és obskurus” Közép- vagy Kelet-Európa, hanem az Occidens – illetve legalábbis annak egy része!

Közép- és Kelet-Európában egyrészt azért alakult ki a fenténél súlyosabb hisztéria, mert később és kevésbé intenzíven alakultak ki a középkori szabadságintézmények, másrészt és elsősorban pedig amiatt, hogy itt az egyes országok pusztá léte és identitása is kétségessé vált. Itt tehát a népszuverenitásnak főleg a külpolitikai legitimitásdeficitje volt a felelős a belpolitikaiért is: „nem a revizionizmus származik a feudalizmusból, hanem a feudalizmus a revizionizmusból” (Bibó 1986a:527). A legitimitászavar gyökerei a Római Birodalom felbomlásáig nyúlnak vissza: ennek egykori tartományából lettek később a nyugati nemzetállamok, de a Német-Római Császárság, mint jogutódnak szánt államalakulat, nem volt képes tényleges lojalitást kiváltani, és örökösei: Németország és Itália szétagóldása döntő tényező lett a régió nemzetfejlődési zavaraihoz. Különösen szerencsétlennek tartja itt Bibó a Habsburgok szerepét, és pedig nem szimpla kurucságból, hanem jogtörténeti és nemzetközi jogi megfontolások alapján. A Habsburgok ugyanis az általuk egyformán fiktívnek vett német-római és német-államiság helyett mindinkább a kelet-európai kisállamok nemzeti legitimitásának felszámolására és saját dinasztikus-feudális, birodalmi legitimitásuk alá rendelésére törekedtek. Ehhez hozzájárult a szent szövetségi rendszer hátulütője: a monarchikus és a nemzeti legitimitás keresztezésének álmegoldása is.

Ez azt eredményezte, hogy a bizonytalan határokkal rendelkező országok „énhatárai” is cseppfolyóssá váltak. A megzavart nemzeti identitás következtében hol a másét is a magukénak vélték, hol pedig a nemzetelítelt vizionáltak. Önértékké lett a pusztá létezés (így alakult ki a hamis realizmus), a belpolitikai életet békében is a háború logikája uralta el, miközben hol a reakció, hol az öncélú forradalmiság véglelei között hanyódtak, és a népszuverenitás megvalósítását monarchikus-arisztokratikus jellegű vezetők személyes uralmától várták. A népszuverenitás sem a nemzetek belső életében, sem egymás közti kapcsolataiban nem tudott intézményesülni, megszerveződni, szerződéseszerűvé válni, nem volt képes megtanulható technikákat, bejáratott formákat kialakítani, vagyis: felnöni. Így viszont megrekedt a serdüléses elmezavar, a tudathasadás állapotában: „a demokratikus forradalommal járó politikai romantika szertelenségei Közép- és Kelet-Európában nemcsak állandósultak, hanem rettenetes, paradox kimérákká torzulnak, s ami a legveszesebb, a demokrácia ellen fordultak” (Bibó 1986a:343). (Itt ismét párhuzam kínálkozik a pszichoanalízissel és a tárgykapcsolat-elmélettel, különösen ami a mítikus, prelogikus gondolkodás és a hasítás közti kapcsolatot illeti.)

A valósághoz való viszony elferdülése, az európai fejlődés értelmének önmagából való kifordulása a német hisztériában és tetőpontján, a náciizmusban válik teljessé. Itt fejlődnek ki és egyúttal összegződnek azok a torzulások, skizofrénia, amelyek a francia forradalom terrorjával kezdődtek, Napóleon kalandor hódításaival folytatódtak és az első világháborúval, majd azt követő, diktált – és nem paktált – békékkel fokozódtak.

A gondosabb szövegelemzés rávilágíthat arra, hogy a tipológiát, amellyel a vágyelvű irrealizmus, a politikai romanticizmus értékvilágát, eszményeit csoportosította, Bibó mutatis mutandis (az egyes további torulásokat is számításba véve) Közép- és Kelet-Európára is alkalmazta, végül pedig a német fasizmust, mint e típusok mindegyikét egyesítő összhisztériát mutatja be. (A két világháború közötti köztes-európai tekintélyelvű rezsim, jobboldali, nacionalista diktatúrák itt a közbeeső, nem teljesen kifejlett fázist képviselik, de találkozhatunk itt demokratikus politikai rendszerek – (Csehszlovákia, sőt a nyugat-európai Franciaország vagy a Bibó által akkor még demokráciának vélt Szovjetunió – nemzeti hisztériával is!) A szemléletesség kedvéért ezt a (kór)fejlődési modellt egy táblázattal is demonstrálhatjuk:

A francia forradalom torulásai (romantikus értékrend és karizmatikus tekintélyek)	További közép- és kelet-európai torulások (önellentmondó, ambivalens tekintélyek és értékek)	Fasizmus
A nagy ember romantikája	A közösségi hisztériát megtestesítő diktátor	Az európai értékrend teljes meghasonlása
A hazafi romantikája	Antidemokratikus nacionalizmus	
A nép romantikája	Tömegvető népiesség	
A forradalom romantikája	Reakciós forradalom	
A népi háború romantikája	A népek közötti háború	

A *Német történelem* Bibó öt történetileg kialakult legitimitási „hamis helyzet” előzményeinek rendkívül alapos (és ezért e helyen, a terjedelmi korlátok miatt nem részletezhető) analízise után a fenti táblázattól eltérően csoportosítja az európai értékrend meghasonlásának speciálisan németországi konstellációját. Itt az európai társadalom három fő fejlődési tendenciájának, az önrendelkezés rendszerén épülő szorosabb nemzetközi egységet (ennek kontextusán belül foglalkozik a nacionalizmussal a *Bénuftságban*), a személyes uralmat felváltó demokráciát és a születésrendi társadalmi szervezetet felváltó szocializmust tartja (Bibó 1986a:479). A deformáció és a meghasonlás következtében a nácizmusban az önrendelkezési jogból világhódító imperializmus, a demokráciából *Führerprinzip*, a szocializmusból pedig fajelmélet lett (Bibó 1986a: 472-479, vö.: Balog 1995:30). Sajnos, nincs módunk itt behatóbban taglálni a finom pszichológiai részletelemzések sokaságát, amelyek Bibó egyik legfőbb erényét jelentik (és amelyet oly sokan dicsértek már, elméleti hátterére viszont oly kevesen fordítottak figyelmet). Ehelyett rátérünk a *Bénuftságra*, ahol a nacionalizmust nem a fasizmussal összekapcsolva, egy egységes európai hisztérializációs folyamat részeként tárgyalja, hanem az önrendelkezési elv kérdésének összefüggésébe ágyazva, és tetelesen, külön foglalkozik vele, majd kiterjedt és nemzetközi jogilag operacionalizált javaslatokat is tesz egyes nemzeti hisztériák kezelésére.

1.2. Nacionalizmus és önrendelkezés – 1948 után

A *Bénuftságban* kevesebb olyan társaslélektani elemzést olvashatunk, mint pl. a *Német történelem*ban. A fő paradigmák azonban itt is a legitimitáció általi színopszis (elvek és szabályok, Van és Kell harmonizálása), illetve ennek megghiúsulása esetén a skizmák, az irracionalitás, a hatalmi öncélúság, vagyis: a valóságtól elfordulás elterjedése. Ugyanakkor azt is megfigyelhetjük, hogy a hisztériák „diagnózisára” helyeződik a hangsúly. Ez azért lehetséges, mert a 70-es évek közepére jelentős fejlődésen ment keresztül a nemzetközi közösség a három évtizeddel azelőtti állapotokhoz képest, éspedig nemcsak azért, mert akkor világháború zajlott, a könyv megírásának pillanatában pedig „csak” hidegháború, helyi konfliktusokkal tarkítva. A második világháború részben azért is tört ki, mert a Népszövetség, a nagyhatalmi egyetértés és a politikai döntőbíráskodás nem, vagy katasztrofálisan gyengén működtek. Harminc év múlva viszont már létezett és működött – igaz meglehetősen alacsony hatásokkal, időnként súlyos funkciózavarokkal – az ENSZ. Voltak tehát intézmények, eljárások, fórumok, amelyekkel legalább kezdeni lehetett valamit. Ez magyarázza, hogy a lélektani gubancok, kölcsönösen bemerevedett gravamenalizmusok kezelésére is operacionalizáltabb, pl. a játékelmélet által is ihletett (Farquharson 1994, vö.: Bibó 1990:286, 571) javaslatokat tesz, s a holisztikusabb szemléletű, metaforikusabb nyelvezetű, erőteljesebben pszichoanalitikus orientációjú eszmefuttatások inkább a közel-keleti helyzet elemzésénél, valamint az önrendelkezési elv, mint legitimitációs bázis tárgyalása során vannak jelen.

Az önrendelkezési elvnek a nemzetközi rendben érvényesülő dominanciája – a metódusok, szervezetek korlátozott megléte mellett – Bibó óvatos derűlátásának másik forrása, de egyúttal kiindulópontja annak az igen éles bírálatnak is, amellyel korának globális intézményei, azok gyakran elégtelen működését illeti. Optimizmus és kritika tehát itt egy töről fakad, de ez mégsem ellentmondás. Tanulságos figyelemmel kíséreni – és igazából a *Bénuftságban* érhető tetten –, hogy milyen elméleti megfontolások (tehát: nem pusztán közmondásos „erkölcsi zsenije” révén) keresi Bibó az angyalok „hangját”, hogyan próbál áthajózni a rossz végletek Szküllái és Karübdisei között.

Bibó diagnózisa summázva az, hogy vannak elvek és vannak eljárások is, de ezek nincsenek összhangban. Ez látszólag nüansz, valójában azonban nagy baj, mert ez az oka a legitimitációs zavaroknak, a színopszis hiányának, az akár kis-, akár nagyhatalmi tébolyoknak, nemzeti hisztériáknak. Létezik az önrendelkezés, mint a nemzetközi kapcsolatok vezérelve, mert nyíltan senki sem mer vele ellenkező klauzulákra hivatkozni (Bibó 1990:389, hasonló indirekt bizonyítással találkozunk: Bibó 1986a:23). S léteznek szervek és procedúrák, amelyek azonban nem az önrendelkezés, hanem a már elévült legitimitációjú monarchikus-arisztokratikus elv „paradigmája” szerint működnek, de anélkül, hogy az akkor hatékonynak bizonyult nagyhatalmi koncertet át tudnák emelni a legújabb korba is, amikor a nemzetközi porondon is már a népszuverenitás tölti be az igazoló funkciót. Ez a „csizma az asztalon”-helyzet: a monarchikus-feudális minták, eljárások a népszuverenitás, az önrendelkezés égisze alatt a felelős a nacionalizmus újratemeléséért.

Nacionalizmus – legyen szó akár paranoid *Kleinstateireiről*, akár szupranacionális mezbe öltöztetett nagyhatalmi ambíciókról – eszerint pontosan ott van, ahol a kölcsönösség „metaértékével” megtámogatott önrendelkezés hiányzik (I. Dénes 1988:12). Pontosabban: ahol nem tud megfelelő formában intézményesülni, ott megjelenik az álprobléma: ki az az „ön”, aki rendelkezhet? Ez pedig a nemzeti identitás zavarait eredményezi, hiszen itt tautologikus definícióval, körben forgó okoskodással állunk szemben.

Az önrendelkezés sérelme, eltorzulása egy másik, politikai pszichológiai, ill. társaslélektani szempontból patológikus következménnyel is terhes. Bibó a *Bénuftságban* úgy fogalmaz, hogy a nemzeti elv csak az önrendelkezésnek alárendelten lehet legitimitációs bázis, vagyis tudatos igazolások, érvrendszer alapja, mert a nemzeti hovatartozás önmagában véve csak egy érzés, a népszuverenitás affektív oldala. Ez az érzés a középkori, kisközösségi aktív szolidaritást és áldozatkészséget tágtja ki a modern demokráciák iránti lojalitássá, ahol a polisz, a politikai közösség már tömegtársadalmi méretű. A patriotizmus, a nemzeti érzés tehát természetes, és éppen ezért reflektálatlan, spontán jellegű dolog (I. Huizinga 1941); igazoló funkciót betöltő kognitív „felépítménnyé” viszont csak a demokratikus legitimitás válhat. A „trükk” és az egész probléma ugrópontja az, hogy a nemzeti identitás nem válhat túl reflektálttá, nem racionalizálható túlzott mértékben, mert akkor önigazolás, „megideologizálás” lesz belőle, amely visszaesik egy oligarchikus, öncélúan uralmi jellegű, kompenzációval, bizonytalansággal, narcizmussal teli azonosságtudatba, és nemzeti hisztériává, nacionalizmussá deformálódik (Bibó 1990:342-347, vö.: Bibó 1986a:340-341).

Bibó válasza tehát az, hogy a nemzetközi polisz „láthatatlan szelleme” (I. Ferrero 1942) az önrendelkezés, és ez az, amit tudatosítani kell. Ha felismerjük dichotóm természetét – vagyis azt, hogy egyedül a népszuverenitás képes stabilizálni a fennállót, de ha megsértik, akkor meg is döntheti – akkor racionális kontroll alá vehetjük e „tabu” (I. Freud 1990) ambivalens jellegét.

2. Bibó az antiszemitizmusról

Ha Bibónak a témában íródott klasszikus, nagy tanulmányát – a továbbiakban: *Zsidókérdés* – a hisztéria problematikája felől közelítjük meg, akkor nyilvánvaló összefüggést fedezhetünk fel a *Zsidókérdés*, valamint a fasizmusról és nacionalizmusról, mint hisztériákról kifejtett bibói gondolatok között. Különösen a modern társadalomfejlődési zavarokra igaz ez, amelyeket a szerző a

Zsidókérdésben az antiszemitizmus harmadik összetevőjének nevez. Az első összetevő – az egész jelenségkör történeti kiindulópontja – a középkori eredetű zsidóellenes előítélet keletkezése idején még nem számított hisztérikus jellegűnek, mert összhangban volt az arisztokratikus jellegű legitimációval (Bibó 1986b:673-678, uo.: 694-695.) hasonló jellegű okfejtéssel él Lewin is (l. Lewin 1975:271-284).

A továbbiakban kizárólag az antiszemitizmus második összetevőjével foglalkozunk, amit Bibó a zsidók és nemzsidók egymásról szerzett tapasztalatainak nevez, a Zsidókérdésről annak idején íródott kritikák egyikére adott (a továbbiakban: *Megjegyzés*) replikájában pedig a zsidóság és környezete kölcsönös magatartásmintáinak ill. típusainak (Bibó 1986b:801-809). Mindkét fogalmat többféle további tipológiával igyekszik árnyalni Bibó. A „tapasztalatok” a társadalmi lehetőségek igénybevétele, a társadalmi értékrendhez való viszony és a bántalmak, ill. az elégtételkeresés területein jönnek létre. A *Megjegyzés*ben aztán utólag átértelmezi a Zsidókérdésben alkalmazott csoportosítást. Az antiszemitizmus alkotóelemeiből itt egyúttal az ellene való harc egyes területeit vezeti le úgy, hogy a tapasztalatok terén való, terápiás jellegű tevékenységet minősíti a legfontosabbnak. Egyúttal visszamenőleg ide sorolja mindazokat a teendőket is, amelyeket a Zsidókérdés végén – a felelősségvállalás szelleméről, az asszimiláció és a zsidó öntudat közti választás, illetve az etnikai pluralizmus lehetőségéről, a zsidók és nemzsidók közti „beszédaktusmintákról” (Radnóti 1991) és a zsidókat a demokratákkal azonosító antiszemita kérdésfelvetés veszélyeiről szólva – összegzett (Bibó 1986b:720-721, 793-994, 803-804). A *Megjegyzés*ben kidolgozott, az előbbiekhez képest novumot jelentő tipológia pedig – mind a zsidókra, mind a nemzsidókra vonatkoztatva – ún. humanizált és dehumanizált magatartásformák között tesz distinkciót, ahol mindegyik típus lehet a másikkal szemben barátságos, közömbös és ellenséges is.

Először is tekintsük át azokat a szemléleti előfeltevéseket, amelyek e „paradigma” alapjául szolgálnak. Bibó mindenekelőtt leszögezi, hogy őt az antiszemitizmus mint „kóros társadalmi jelenség” érdekli (Bibó 1986b:663), „legkivált abban a formájában, melyben az a legújabb időben Közép-Európában jelentőségre jutott” (uo.). Az egész Zsidók és antiszemiták című fejezet (a Zsidókérdés második része) megértéséhez tehát alapvetően fontos figyelembe vennünk, hogy Bibó az antiszemita politikai cselekvési minták háttérére kíváncsi, a „kóros társadalmi jelenség” kifejezés pedig adalékot ad a feltevéshez: itt is a közösségi hisztéria egy fejezetével van dolgunk. Erre utal az is, hogy a *Megjegyzés*ben az antiszemitizmus három alkotóeleme már a zsidóellenesség, mint társadalmi patológia kezelésének három fő területéként szerepel.

A másik szemléleti előfeltevés kifejtése előtt Bibó előbb sorra veszi az antiszemitizmus keletkezésére vonatkozó magyarázatok közül előbb azokat, amelyek az antiszemitizmus okait a zsidókon kívül, majd azokat, amelyek az okokat a zsidókban keresik, és mindegyikükről megállapítja, hogy „van bennük valami”, de egyoldalúak. (Vagyis: rájuk is a hisztérikus valóságérzékelés a jellemző.) Ezután körvonalazza az általa helyesnek tartott módszert: „először meg kell ragadnunk a zsidóságnak, mint társas közösségnek a történeti kialakulását és helyzetváltozásait más közösségekkel, a környező társadalommal való egybeszerveződésének feltételeit, az ebből adódó egyéni és közösségi magatartások egymásra való hatását, mindezeknek az egyéni és tömeglélektani visszahatásait, s végül mindezt bele kell helyezni a társadalomfejlődés egyetemes folyamatába” (Bibó 1986b:670).

E tétel azt mutatja, hogy Bibó az antiszemitizmus óriási szakirodalmából azoknak a nézeteihez áll közel, akik az ún. kontaktus-, ill. konfliktushipotézis hívei (l. Langmuir 1987, Tsukashima-Montero 1987, Lichtblau 1994.). Bibó tézise és a ráépülő teória egyúttal arra is alkalmat teremt, hogy megválaszolhassuk a tanulmányunk elején nyitva hagyott kérdést: nem fából vaskarika-e a „közösségi hisztéria” kifejezés, hiszen az egyéni lélektan területéről kölcsönzött fogalmat (hisztéria) transzponál egyén fölötti síkra. A válasz keresése során egyszerűsített módunk nyílik arra is, hogy megismerkedjünk azokkal az inspirációkkal is, amelyek Bibót az 1945 előtti európai szociológiából érték.

Először is meg kell vizsgálnunk, hogy milyen értelemben használja Bibó a „tapasztalat” fogalmát. A szerző ezzel kapcsolatban leszögezi: „a gondolkodás logikailag zárt, önmagát kifejtő és ismétlő ismeretszerzési módja csakis a tapasztalatnak az élettjeljes intuitív élményszerű ismeretszerzési módjával kiegészítve alakulhat valami olyanná, ami az ismeret nevét megérdemli. A mi esetünkben azonban nem a valóság egészével vagy annak egy részével való élettjeljes kapcsolatot jelentő tapasztalatról van szó, hanem indulattal nagyfokban színezett, indulat által rögzített, sérelmet tartalmazó, görcsösen mozdulatlaná vált tapasztalatról” (Bibó 1986b:685).

Mint láthatjuk, Bibó itt bergsoniánus talajról (vö.: Bergson 1990, De Man 1927, Bibó 1986b:10-18) bírálja az önismétlő öngazolást, az eltorzult, traumatizált, hisztérikus valóságérzékelést. Bibót ebben feltehetőleg Mannheim: *Korunk diagnózisa* (Mannheim 1943) című, általa korábban hosszasan recenzált könyve (Bibó 1986a:243-271) is ihletette, amelyben Mannheim úgy interpretálja tovább az *Ideológia és utópia*-beli ún. partikuláris ideológia-fogalmat (Mannheim 1996), hogy egy jungiánus ihletésű neuroziselemzés keretében a tények és értékek összhangját biztosító (Bibó 1986a:375) archetipális jellegű, ún. paradigmatis tapaszlatot, valamint az ennek reaktiválására hivatott „kommunitáriánus” szellemű csoportterápiát ajánlja a világháború utáni lelki újjáépítésre vállalkozók figyelmébe.

A csoportközi viszonyok humanizálását szolgáló, az USA-ban ekkor már évtizedes kutatási hagyománnyal rendelkező szociotechnikák eszmetársítást kínálnak a kérdés megválaszolásához: mitől közösségi hisztériák ezek, ill. milyen értelemben használható ez a jelző?

A választáshoz nem elegendő azokra a bibói szöveghelyekre támaszkodni, amelyekben a szerző egyértelműen elhatárolja magát mindenféle közösségi metafizikától (Bibó 1986:375-376, Bibó 1941), illetve irrelevánsnak nyilvánítja a nemzetkaraktológákat és minden egyéb, a kollektív alkatról szóló spekulációkat és összeesküvés-elméletet, vonatkozzanak akár németekre (Bibó 1986a:366-371), akár közép- és kelet-európai népekre (Bibó 1986a:327), zsidókról (Bibó 1986b: 664, 687), magyarokra (Bibó 1986b:551-621) vagy antiszemitákra (Bibó 1986b:684, 704-710). Ezek a passzusok azonban inkább azt határozzák meg, hogy mi *nem* tekinthető a hisztériákban a közösségi jelleg hordozójának. Bibó álláspontjának pozitív kifejtése azonban így hangzik: „közösségi, társadalmi jelentőségre azonban ezek a félrevezető tapasztalatok nem a maguk alkalmoszerűségében... jutnak, hanem akkor, ha ... az emberek egymással valamilyen szervezési ellentmondás, elrejtett hamisság, előítélet folytán olyan módon kerülnek összeszerveződésbe, hogy ismétlődően és állandóan ezeket a félrevezető tapasztalatokat szerzik egymásról” (Bibó 1986b:685-686).

Mi reprodukálja, objektiválja (vö.: Bibó 1986a:22-27) a félrevezető tapasztalatokat? A deformitás, vagyis a hamis helyzet, amit Bibó itt egy kítűnő metaforával tesz szemléletessé. A példa a háziasszonyról és a háztartási alkalmazottról szól, akiknek csupa valóságos tapasztalatuk (tehát: nemcsak légből kapott, előítéletes kitalációjuk) van egymásról, „mégis e sok valóságos tapasztalat mellett egyiknek sincs igazi képe a másik egész valóságáról, mert úgy vannak társadalmilag egymás mellé szervezve, hogy egymásról szükségszerűen és tipikusan rosszat tapasztalnak ... azoknak a társadalomszerveződési feltételeknek a hamis és ellentmondó volta miatt, amelyekben egymással szemben állnak... Mindegyik fél saját érdekeinek megfelelően olyant vár a másiktól, amit az adott feltételek mellett nem kaphat meg ... rideg szerződésszerűséggel találkozik ott, ahol érdekeinek jóakarata és készsége felelne meg, viszont a megértő engedékenység igényével és érzelmi alapon támasztott követelésekkel találkozik ott, ahol a szerződések pontos betartása volna az érdeke” (Bibó 1986b:686). Mindez természetesen mit sem változtat azon, hogy az egész viszonyban a

háziasszony az úr, alkalmazottja pedig elnyomott szolga (Bibó 1986b:687).

A magyar szakirodalomban Kovács András tett kísérletet arra, hogy elméleti igénnyel értelmezze Bibó antiprojekcionista álláspontját az antiszemitizmusról, amely szerinte „legalább talán egy szélesen értelmezett szociológiai szerepelmélet keretei között helyezhető el: ... mindkét fél objektív tényezők által determinált szerepben jelenik meg, és a másikkal mint szerepjátszóval szembesül” (Kovács 1984:21). Ez az észrevétel fontos momentumra világít rá, Bibó életművében ugyanis másutt is elő-előfordulnak momentumok, amelyek a szerepelmélettel való analógiát alátámasztják. Egy helyen pl. azt fejtegeti, hogy a társadalmi haladás kérdését „nem masszívan, statikusan, ... anyagszerűen, térbelileg kizáró módon álló osztályokkal” dolgozva kell vizsgálni, hanem (kulcs)pozíciókkal, a köztük levő emberi viszonylatokkal, funkciókkal és szervezeti elvekkel (Bibó 1986a:565-566). Mindezt részletesebben is kifejti a *Vezetés-követés* című, 1941-es előadásában, ahol kiválasztásról (szelekcióról), viszonyokról, szerepekről, lehetőségekről (más szóval: erőforrásokról) és rendezőelvekről beszél, valamint hangsúlyozza, hogy meg kell különböztetnünk az alaphelyzetet (kulcspozíciókat) a történelmi képződményektől (Huszár-Litván-S. Varga [szerk.] 1995:180-189).

Hasonló problémákkal foglalkozott Bibó a szegedi jogi karon az 1946/47-es tanévben *Bevezetés a társadalom-tudományba* (azaz: a szociológiába) című kurzusán is, ahol úgy foglalt állást, hogy a jelzett diszciplína tárgya „a társasviszony, akár barátságos, akár ellenséges... Társadalmi jelenség az, melynek során az egyik ember cselekedete a másik emberre vonatkozik, vagyis a másik ember feltételeit érinti, azokra kihat” (Bibó MTA KK MS 5116/12. 20-21. o.). Alább azt fejtegeti, hogy a társas jelenségek közül egyesek „egyszerű emberi viselkedéseket, viselkedésformákat, viselkedési beállítottságokat” testesítenek meg, a bonyolultabbakban valamilyen érdek is jelen van, míg a legkomplexebbek azok, „melyek már a társadalmi szerveződések valamilyen határozott módszerét, valamilyen társadalmi szerkezetét” is megjelenítenek (uo. 26. o.).

Az érdekekről szólva lejjebb megjegyzi, hogy „az embereknek nemcsak gazdasági és osztályérdekeik vannak, de van több másféle érdekük is, mindeneke előtt hatalmi érdekeik”, ritkábban pedig „az emberi tudásvágy, az elvek vagy eszmék sikeréhez fűződő érdekeltség, vagy a vallásos üdvözülés vágya” (uo. 28. o.) dominál. (Érdemes megemlíteni, hogy a *Vezetés és követés* című előadásában Bibó az érdeket a társadalmi szerepek fix elosztására nézve irányadó rendezőelvekből vezeti le [Huszár-Litván-S.Varga 1995:181-189]). Ezek az érdekek „a legkülönbözőbb viszonyulhatnak egymáshoz: lehetnek azonosak, közösek, párhuzamosak, összefüggőek, versengőek vagy ellentétesek, s az érdekeknek ez a sokféle egymáshoz való viszonyulása igen különböző végeredményt hoz létre: sor kerülhet érdekegyesítésre, érdekkiegyenlítésre, érdekmegosztásra vagy érdekharcra. Hogy melyikre kerül sor, abban döntő szerepe van a társadalmi szerkezetnek, a társadalmi egybeszervezés módszerének” (uo. 28. o.).

A szociológiai előadássorozat alapján készült jegyzet további megállapításai közül a *Zsidókérdés*ből és a máshonnan vett fenti Bibó-szövegek megértéséhez még kettőt érdemes felidézni. Az egyik szerint az egyes közösségeken belüli harc (azaz: konfliktus) eredménye a kényszer jelensége, ennek objektivációja pedig a hatalom, vagyis „egyes embereknek az a lehetősége, hogy másokat tartósan és ismétlődően kényszer alá vessen” (uo. 33. o.). A másik a különös figyelmet érdemlő alapjelenségnek (uo. 34. o.), ill. „fontos szervezési tényezőnek” nevezett (uo. 50. o.) társadalmi szabályok közé tartozó erkölcsi szabályokról szólva azt emeli ki, hogy „különösen heves indulati (emocionális) jelentőséget fűz betartásukhoz és áthágásukhoz a társadalom”, ha az „életbevágó (vitális) érdekeit” érinti, s „így alakul ezeknek a szabályoknak a végső emberfeletti értékekkel való kapcsolata, amely mind a mai napig a vallás és az erkölcs ügyét összekapcsolja” (uo. 60. o.). [Fontos megjegyzésként ide kínálkozik, hogy az *Etika és büntetőjog* (Bibó 1986:161-183) c. tanulmányában Bibó az erkölcsi szabályokat a morális felháborodással kapcsolja össze, és a jogi szabályozás pedig éppen azt a célt szolgálja, hogy gátat vessen a túlzott átmoralizáltság keltette indulatok elharapódzásának.] A másik szintén alapjelenségként említett társadalmi csoportok főbb típusai közé sorolja a (születés)rendekeket és a – vagyon szerint tagozódó – osztályokat (uo. 47. o.).

Foglaljuk össze tömören a fentebb idézett szociológiai előfeltevéseket! Bibó abból indul ki, hogy a „társadalomtudomány” főleg a társas *viszonyokat* kutatja. A társas viszonyokat generáló tényezők közül az egyik legfontosabb az érdek. Az érdekek különböző kulturális rendezőelvek – tehát nemcsak a gazdaság – által meghatározottak; a legfontosabb a hatalmi érdek. A hatalom voltaképpen az egyes közösségeken belüli, objektiválódott kényszerként is felfogható. Az érdekeket irányító, a kényszerítés és megegyezés, a tények és értékek egyensúlyáért, a társadalmi funkciók, szerepek és erőforrások elosztásáért felelős rendezőelvek érvényesülésének egyik fő területe az erkölcsi szabályok, amelyekre egyfelől a vallási háttér, másfelől az erős indulati túlfűtöttség a jellemző. Az érdekek egybeszerveződésének módját a társadalom szerkezete alakítja. Ennek alapján formálódnak az egyes társadalmi csoportok egyes típusai is, így a rendek és az osztályok is.”

Az interpretáció következő szintjén fel kell tennünk a kérdést: milyen forrásokból vette Bibó ezt a „pre-funkcionalizmust” és a „proto-szerepelméletet”, valamint az interakcionizmust, a fenomenológiát megelőlegező szemléletet? Ha külön-külön keressük az egyes Bibó-szövegekben, előadásjegyzetekben szereplő fogalmak eredetét, akkor nemigen léphetjük túl a szorgos filológus számára adott kereteket. A „struktúra” és a „funkció” Ortutay Gyula és Erdei Ferenc – mindketten Bibó legszorosabb baráti köréhez tartoztak – faluszociológiai orientáltságú műveiben játszanak fontos szerepet (Ortutay 1937:4-10, 32-65; Erdei 1934 317-338, 377-413, vö.: Huszár 1979, Némedi 1985:105-124). Az érdek kategóriájának kútfője a korabeli amerikai szociológia, ezen belül is Albion Small és Robert Maclver, az ő tanaikkal azonban Bibó valószínűleg Horváth Barna hatalmas, enciklopédikus munkájának (Horváth 1943:534-557) közvetítésével ismerkedett meg. (Horváth említett művében Bibó olvasható „szerepelmélettel” operáló amerikai jogfilozófusokról is.) A hatalomról, mint legalapvetőbb társadalmi jelenségről, valamint a rendről és az osztályról alkotott felfogása Max Weber hatását tükrözi (Weber 1987). A pusztán filológiai, hatástörténeti elemzésnél többet ígér a társas viszony fogalmának a szociológiai teóriák történetébe beágyazva történő vizsgálata. Ez a kategória ugyanis éppen az egyenlőtlen hatalmi helyzetek, illetve az általuk leosztott szerepek, funkciók alakította érdekek szerkezeti elrendeződését foglalja össze, és pedig nemcsak statikusan, hanem dinamikus is. Ehhez a szemlélethez Bibó Erdeitől (Huszár 1979:318-321) és Horváth Barnától (Horváth 1938) is kapott indítástokat, a társas viszonyra, mint központi kategóriára épülő, ún. viszonyozsociológiai iskola azonban a német szociológia egyik legbefolyásosabb irányzata volt, amelynek még a II. világháború után is volt kuszgárzása. A viszonyozsociológia fő célkitűzései közé tartozott a mechanikus társadalomszemlélet, a szellemtörténet, az evolucionizmus stb. egyoldalúságainak leküzdése, a „homo sociologicus” háromdimenziós figurájának megalkotása (I. von Wiese 1933, 1942, vö.: Bibó 1943; Geiger 1931).

A *Zsidókérdés*ben ill, a „naccsága” és a cseléd között azonban olyan viszonyról van szó, ahol a felek morális értékrendje (az erkölcs itt azért lényeges, mert – mint fentebb láttuk – indulattól, felháborodástól fűtött „tudatforma”), mentalitása egymásra nézve aszimmetrikus és inkongruens. Hasonló szituációkat boncolgat – ama szerzők közül, akik Bibóra is hathattak – Simmel (Simmel 1923:186-255, 509-512) és Vierkant (Vierkant 1931). Még erőteljesebb párhuzamot észleltünk azonban az antiszemitizmus táptalaját szolgáló hamis helyzetről Bibó által mondottak és Max Webernek a társadalmi kapcsolatról, a legitim rendről, ill. a konvencióról kifejtett nézetei (Weber 1987:54-61) között. Ezt erősíti az is, amit a *Béneltség*ben olvashatunk a közel-keleti helyzetről írottak elé beszűrt rövid bevezetőben, amely az európai antiszemitizmus történetét foglalja össze. Ez a bevezető ugyanis nem más, mint a *Zsidókérdés* tézisszerű kivonata, de a *Béneltség* weberi ihletésű, legitimáció-centrikus szemléletéhez igazítva. Ennek

megfelelően Bibó a félrevezető tapasztalatokat a teljesítmények, a tekintélyek és a hatalmi helyzetek legitímálásáért folyó konkurenciaharcból eredezteti (Bibó 1990-590-600).

Éppen ebben van a *Zsidókérdés* egyedülálló jelentősége Bibó életművében: a legitímációs zavarok problematikáját kibontja a mindennapi élet, a közvetlen emberi kommunikációs szférájában is, és ezzel megadja a kulcsot ahhoz is, hogy hogyan lehet a histériának az egyéni lélektanban kidolgozott kategóriáját közösségekre alkalmazni. Bibó tételesen is megfogalmazza, hogy egyik fő célja „a szorosan vett zsidó-nemzsidó viszonylatban az emberi közlekedés útjainak, a közlés, érintkezés, válasz, szemrehányás, magyarázat, számonkérés, felelősségvállalás gesztusainak és hangjának visszahumanizálása, emberivé, valóságossá tétele” (Bibó 1986b:794-795). Bibó ezt a kommunikációs antropológia előfutárának tekinthető megközelítést a lélektani, ill. fenomenológiai ihletésű skandináv jogelméletből kölcsönözthette (Olivecrona 1942, vö.: Bibó 1943b).

Másfelől, e mikroszociológiai fejtegetéseknek makroszociológiai (úgy is mondhatnánk: igazi *szociálpszichológiai*) megalapozást nyújt Bibó azáltal, hogy társadalomtörténeti kontextusba ágyazza őket. Az inkongruens etikák közti legitímációs konfliktus, az értékcolízió által teremtett „róka fogta csuka” jellegű kommunikációs csapdahelyzetek hátterében Bibónál olyan társadalomszerkezeti tendenciák állnak, amelyeket az 1945 előtti szociológia státus és kontraktus, Gesellschaft és Gemeinschaft stb. dichotómiájában ragadott meg. Magyarországon ebben az összefüggésben Erdei Ferencnek a kettős társadalomfejlődésről vallott koncepciója emelhető ki a leginkább (Erdei 1980), amelynek empirikus megalapozottsága az utóbbi időben bizonyos fokig megkérdőjeleződött (l. pl. Gyáni 1997). Bibó azonban elősorban nem Erdeit, hanem kettejük közös elődjét, Hajnal Istvánt követi, hogy aztán – jellegzetesen bibói módon – tőle is elkanyarodjon. Bibó a *Zsidókérdés*ben Hajnal nyomvonalán halad, amikor az európai társadalomfejlődés egyik fő kérdésének a szokásszerűség (ez is egyfajta racionalitás, hiszen a társadalom ökonómiáját szolgálta! – l. Bibó 1986b:805) és a célracionalitás küzdelmét látja, illetve azt, hogy mennyire zökkenőmentesen sikerül – a zsákutcákat, torzulásokat kikerülve – a szabadság kis köreit a szabadság egyetlen nagy körévé integrálni úgy, hogy e partikuláris „szabadságokból” csak a már funkciótlanná váltak sérüljenek. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy Bibónál a kettős társadalomfejlődés nemcsak Magyarországra, hanem Nyugat-Európára is jellemző sajátosság, és a Rajnától keletre elterülő országok ebben „csak” fokozati különbséget testesítenek meg (Bibó 1986b:690, vö.: Lakatos 1996:197; Bibó 1986b:710-712).

Az antiszemitizmus, a zsidókérdés Bibónál lakmuszpapírként jelzi e folyamat sikerét és kudarcait. Ezért teszi máshová a hangsúlyt, mint Hajnal; Bibó a racionalizálódásban nem lát tragikus mozzanatot, a valóság részének tekinti, amely elől nem kell, nem is lehet megfutamodni, hanem szembe kell nézni vele, mert ama tényezők közé tartozik, amelyek értelmet adnak az európai társadalomfejlődésnek. Ezért számára éppenséggel nyugati keresztény típusú társadalom csődjét jelenti, ha egy országban nincs elegendő számú, kellően erényes polgár, aki fellépne a politikai közösségbe egyszer már befogadott zsidók kirekesztése ellen. Mivel a torzult kommunikáció, a fejlődésszavar, a hamis helyzet feltételei a keresztény kultúrában alakultak ki (beleértve pl. a magyarországi zsidók asszimilációját is), a többségi fél felelőssége, hogy jóval nagyobb hatalmát, vagyis cselekvési potenciálját aktivizálja, mert egyúttal ezzel orvosolja saját deformitásait, autonómia-hiányát is. Így vélekedik a szerző nemcsak a *Zsidókérdés*ben, hanem a *Béneltségben* (Bibó 1990:646-651) és az *Uchroniában* is (Bibó 1990:275-281). Bibó ezzel a felismerésével a *Zsidókérdés* megírása idején a keresztény teológiában és szociáletikában is úttörőnek számított (vö.: Bonhoeffer 1988).

Hangsúlyozni kell, hogy e felismerés nem pusztán Bibó kivételes morális helyállásának gyümölcse. Pontosabban: „erkölcsi zsenije” is abból származik, hogy 1944 után következetesebben gondolta végig és alkalmazta a zsidókérdésre a korábban legitímációs problémákról, deformitásról, histériáról már szinte végérvényesen kialakított álláspontját. Hiszen már ifjúkori disszertációjában leszögezte: a kényszer gyakorlásán és nem elszenvedőjén van a nagyobb legitímációs teher (Bibó 1986a:33). Ennek köszönhetően jött rá arra is, hogy a zsidó-nemzsidó viszonylatban az egyensúlyt nem az arany középúton kell keresni, mint ahogyan azt 1944 előtt – Németh László: *Kisebbségben* című művének (Németh 1939) hatására – gondolta (l. még Huszár 1991:306-307). Bár azt a véleményét – interakcionista látásmódjából eredően – fenntartotta, hogy itt kétoldali histériák összeszerveződéséről van szó és ezért nemcsak antiszemitizmus van, hanem zsidókérdés is (Bibó 1986b:709, 717-718, 805-809), de éppen a zsidók és nemzsidók közti egyenlőtlen kommunikáció pontos „viszonyzociológiai” analízise döböntette rá: a kétoldali histéria terápiájának kulcsa a nemzsidók kezében van.

Felhasznált irodalom

- Adler 1996: Alfred Adler: Életünk értelme. Kossuth, Bp., 1996.
- Balás P. 1940: Balás P. Elemér: Személyi és dologi társadalomszemlélet. Társadalomtudomány, 1940/2. 129-155. old.
- Balog 1995: Balog Iván: Bibó a közösségi (politikai) histériákról. Forrás, 1995/12. 22-40. old.
- Bergmann (ed.) 1987: Error Without Trial. Walter de Gruyter, Berlin-New York, 1987.
- Bergson 1990: Henri Bergson: Idő és szabadság. Universum, Szeged, 1990.
- Bibó 1936: István Bibó: Le dogme du „bellum justum” et la théorie de l’ infallibilité juridique. Essai critique sur la théorie pure du Droit. Revue Internationale de la Théorie du Droit (Brno), X. évf. 1. füzet (1936), 14-27. old.
- Bibó 1937: István Bibó: Rechtskraft rechtliche Unfehlbarkeit, souveränität t. Zeitschrift für Öffentliches Recht (Wien), XVII. köt. 5. füzet (1937), 623-638. old.
- Bibó 1941: István Bibó: Fritz Künkel: A közösség. (Ismertetés), Szellem és Élet. 1941/1. sz. 34-38. old.
- Bibó 1943a: von Wiese 1942. (im.) (Ismertetés) Társadalomtudomány, 1943/1-2. sz. 153-154.
- Bibó 1943b: Karl Olivecrona: Der Imperativ des Gesetzes. Kopenhagen – Társadalomtudomány, 1943/3. sz. 331-332. ol.
- Bibó 1986a, 1986b, 1986c: Bibó István: Válogatott tanulmányok III. köt. Magvető, 1986. (1986a: I. köt., 1986b: II. köt., 1986c: III. köt.)
- Bibó 1990: Bibó István: Válogatott tanulmányok IV. köt. Magvető, 1990.
- Bibó 1993: Bibó István: Az európai társadalomfejlődésről (1953-56). In: Dénes (szerk.)
- Bibó MTA KK MS: Bibó István hagyatéka. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár.
- Bibó-émlékkönyv: Bibó-émlékkönyv II. köt. Századvég, Bp. – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bem, 1991.
- Bonhoeffer 1988: Válogatás Bonhoeffer legismertebb műveiből. Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya. Bp., 1988.
- Cs. Kiss 1997: Cs. Kiss Lajos: Utópia és valóság. Világosság, 1997/11.
- De Man 1927: Hendrik de Man: Zur Psychologie des Sozialismus. Eugen Diederich, Jena, 1926.
- Dénes (szerk.) 1993: Dénes Iván Zoltán (szerk.): A hatalom humanizálása. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1993.
- Dénes 1988: Dénes Iván Zoltán (szerk.): Az önrendelkezés érvényessége. Magvető, Bp. 1988.

- Durkheim-Mauss 1978: Émile Durkheim-Marcel Mauss: Az osztályozás néhány elemi formája. In: Émile Durkheim: A társadalmi tények magyarázatához. Válogatott tanulmányok. KSK, Bp., 1978. 253-334. old.
- Erdei 1934: Erdei Ferenc: A makói parasztság társadalomrajza. Makó, 1934.
- Erdei 1980: Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két világháború között. In: Erdei Ferenc: A magyar társadalomról. Akadémiai Kiadó, Bp., 1980.
- Erős 1993: Erős Ferenc: Bibó István társadalomlélektani előfeltevéseiről. In: Erős Ferenc: A válság szociálpszichológiája. T-Twins Kiadó, Bp., 1993. 11-21. old.
- Farquharson 1994: Robin Farquharson: A szavazás elmélete. AULA, Bp., 1994.
- Fein(ed) 1987.: Helen Fein(ed): The Persisting Question. Walter de Gruyter. Berlin-New York, 1987.
- Ferrero 1942: Guglielmo Ferrero: The Principles of Power. G.P.Putnam's Sons, New York, 1942.
- Freud 1990: Sigmund Freud: Pszichoanalízis. Kossuth, Bp., 1990.
- Freud 1990: Sigmund Freud: Totem és tabu. Göncöl Kiadó, Bp., 1990.
- Freud 1991: Sigmund Freud: A mindennapi élet pszichopatológiája. Cserépfalvi, Bp., 1991.
- Freud 1997: Sigmund Freud: Ösztönök és ösztönsorsok. Filum, Bp., 1997.
- Freud 1992: Sigmund Freud: Rossz közérzet a kultúrában. Kossuth, Bp., 1992.
- Freud 1997: Sigmund Freud: Pszichoanalízis. Kriterion, Bukarest, 1977.
- Geiger 1931: Theodor Geiger: Gemeinschaft. 173-180. o. Gesellschaft 201-211. o. In: Vierkandt (szerk.) 1931.
- Gelléri 1991: Gelléri András: Érzelmes búcsú Bibó István jelenlététől. In: Bibó-émlékkönyv II. 140-152. old.
- Gyáni 1997: Gyáni Gábor: Polgárosodás, mint zsidó identitás. BVKSZ 1997/2. 266-276. o.
- Hajnal 1936: Hajnal István: Az újkor története. Révai, Bp., 1936.
- Hajnal 1993: Hajnal István: Technika, művelődés. História – MTA Történettudományi Intézete, Bp., 1993.
- Hamilton 1996: N. Gregory Hamilton: Tárgykapcsolat-elmélet a gyakorlatban. Animula, Bp., 1996.
- Hanák 1994: Hanák Péter: Alkat és történelem. Egy Bibó-tanulmány továbbgondolása. Világosság, 1994/5-6. 3-38. old.
- Horváth 1937: Horváth Barna: A jogelmélet vázlata. Szeged, 1937.
- Horváth 1938: Horváth Barna: A szociológia elemei. Szeged, 1938.
- Horváth 1937: Horváth Barna: Az utópia értelme. In: Emlékkönyv Kolozsváry Bálint dr. jogtanári működésének 40. évfordulójára. Bp., Grill, 1939. 211-223. o.
- Horváth 1995: Horváth Barna: Jogszociológia. Osiris, Bp., 1995.
- Huszár 1986: Huszár Tibor: Bibó István – a gondolkodó, a politikus. In: Bibó 1986a. 385-535. old.
- Huszár 1989: Huszár Tibor: Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok. Kolonel Bt., Debrecen, 1989.
- Huszár 1991: Huszár Tibor: Párhuzamok és kereszteződések. Erdei Ferenc, Bibó István és a Márciusi Front. Budapest-Makó, 1991.
- Huszár-Litván-S. Varga (szerk.) 1995: Huszár Tibor – Litván György – S. Varga Katalin: Bibó István (1911-1979). Életút dokumentumokban. 1956-os Intézet – Osiris – Századvég. Bp. 1995.
- Huizinga 1941: Jan Huizinga: Patriotizmus, nacionalizmus. Bp., é. n. [1941.]
- Jung 1990: C. G. Jung: Bevezetés a tudattalan pszichológiájába. Európa, Bp., 1990.
- Kemény 1993: Kemény István: A magyar társadalom szociológiája. (Előadások.) Kézirat.
- Kenedi 1991: Kenedi János: A hajthatatlan és a megalkuvó. In: Bibó-émlékkönyv II. 194-231. old.
- Konrád-Szelényi 1989: Konrád György – Szelényi Iván: Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz. Gondolat, Bp., 1989.
- Koszorús 1990: Koszorús Jenő: Horváth Barna hatása Bibó Istvánra. In: Loss-Szilágyi (szerk.) 1990.
- Kovács 1984: Kovács András: A zsidókérdés a mai magyar társadalomban. In: Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon. Magyar Füzetek, Párizs, 1984. 1-37. o.
- Lakatos 1996: Lakatos László: Az élet és a formák. Hajnal István történelem szociológiája. Új Mandátum, Bp., 1996.
- Langmuir 1987: Gavin L. Langmuir: Toward a Definition of Antisemitism. In: Fein(ed.) 1987., 86-128. pp.
- Lewin 1975: Kurt Lewin: Csopordinamika. KJK, Bp., 1975.
- Lichtblau 1994: Albert Lichtblau: Antisemitismus und soziale Spannung in Berlin und Wien 1867-1914. Metropol-Verlag, Berlin., 1994.
- Loss-Szilágyi 1990: Loss Sándor – Szilágyi István: Olvasóköri füzetek. Miskolci Egyetem, Bibó István Olvasókör. A „Bolyai” Kollégium Szakkollégiuma. Miskolc, 1990.
- Mannheim 1943: Karl Mannheim: Diagnosis of Our Time. Kegan Paul, Trench Trubner and Co. London, 1943.
- Mannheim 1996: Mannheim Károly: Ideológia és utópia. Atlantisz, Bp., 1996.
- Némédi 1985: Némédi Dénes: A népi szociográfia 1930-1938. Gondolat, Bp., 1985.
- Németh 1939: Németh László: Kisebbségben. Tanú kiadás. 1939.
- Olivecrona 1942: Karl Olivecrona: Der Imperativ des Gesetzes. Kopenhagen, 1942.
- Oltványi 1991: Oltványi Ambrus: Alternatívák és értékpluralizmus Bibó István gondolatvilágában. In: Bibó-émlékkönyv I., 66-83. old.
- Ortutay 1937: Ortutay Gyula: Magyar népismeret. Magyar Szemle Társaság, Bp., 1937.
- Papp 1988: Papp Zsolt: Kormetszetek. Kossuth, Bp., 1988.
- Pataki 1993: Pataki Ferenc: Társadalomlélektani tényezők a magyar rendszerváltásban. In: Pataki Ferenc: Rendszerváltás után: társadalomlélektani terepszemle. Scientia Humana, Bp., 1993., 13-49. old.
- Radnóti 1991: Radnóti Sándor: A legitimitáció keletkezése. In: Bibó-émlékkönyv. I. köt., 367-382. old.
- Simmel 1923: Georg Simmel: Soziologie. München-Leipzig, Verlag von Duncker und Humboldt, 1923.
- Szentpéteri 1993: Szentpéteri István: Legitimitás, jog és alkotmány viszonya Szentpéteri István nézetrendszerében. In: Emlékkönyv Dr. Kemenes Béla egyetemi tanár 65. születésnapjára. JATE, Szeged, 1993.
- Szilágyi 1988: Szilágyi Sándor: A szellemi ellenállás jelképe. (Bibó-tanulmányok) ABC Független Kiadó, Bp., 1988., 57-73. old.
- Trencsényi 1993: Trencsényi Balázs: A tegnapi árnyékában. Bibó és az Uchronia. Nappali Ház, 1993/2. 35-45. old.
- Tsukashima-Montero 1987: Ronald Tadao Tsukashima – Darrel Montero: The Contact Hypothesis: Social and Economic Contact and Generational Changes in the Study of Black Anti-Semitism. In: Bergmann (ed.) 1987., 430-449. pp.
- Vierkandt 1931: Alfred Vierkandt: Sittlichkeit. In: Vierkandt (szerk.) 533-545. o.
- Vierkandt (szerk.) 1931: Alfred Vierkandt (szerk.): Handwörterbuch der Sociologie. Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart, 1931.
- Watzlavick et al. 1990: Paul Watzlavick-John H. Weakland-Richard Fisch: Változás. A problémák keletkezésének és

megoldásának elvei. Gondolat, Bp., 1990.
Weber 1989: Max Weber. A politika mint hivatás: Medvetánc Füzetek, Bp., 1989.
Weber 1987: Max Weber: Gazdaság és társadalom. KJK, Bp., 1987.
von Wiese 1933: Leopold von Wiese: System der Allgemeinen Sociologie. München-Leipzig.
von Wiese 1942: Leopold von Wiese: Die Ethik und das System der zwischenmenschlichen Beziehungen. Zeitschrift für Öffentliches Recht, XXII. köt. 4-5. füzet (1942 december) 461-468. o.

* A tanulmány az *Alapítvány az emberi méltóságért*, és a *Bibó István Szellemi Műhely* támogatásával készült.